

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
URGANCH DAVLAT UNIVERSITETI**

Quranboy SOBIROV, Inobat USMANOVA

**PALEOEKOLOGIYA VA SIVILIZATSIYA
DINAMIKASI**

Uslubiy qo'llanma

**“Durdona” nashriyoti
Buxoro - 2022**

UO'K 502.2:008(072)

28.1

S 74

Sobirov, Q., Usmanova, I.

Paleoekologiya va sivilizatsiya dinamikasi [Matn] : uslubiy qo'llanma / Q.

Sobirov, I. Usmanova. –Buxoro : "Sadriddin Salim Buxoriy" Durdona

nashriyoti, 2022. – 32 b.

KBK 28.1

Uslubiy qo'llanma oliy o'quv yurtlari talabalari va o'qituvchilari, tarixchi va arxeologiya bilan shug'ullanuvchilar uchun mo'ljallangan.

Ushbu uslubiy qo'llanmaning asosiy maqsadi — paleoekologiya va sivilizatsiya dinomikasi fanining vujudga kelishi, rivojlanish jarayonida geologiya, ekologiya, geografiya ma'lumotlari xamda apxeologik manbalarni ilmiy tahlilidan kelib chiqqan mantiqiy xulosalarga asoslangan holda tarixchi talabalar va magistrantlarga umulashtirgan holda tushuncha berish jarayonida ilmiy jihatdan yondashuv, zamon ruhuga mos bilim berish nazarga olingan. O'quv-uslubiy qo'llanma Oliy o'quv yurtlari Tarix fakulteti talabalari va magistrantlari, shuningdek qadimgi davr ekologiyasining vujudga kelishi, rivojlanish jarayonida inson faoliyatiga ta'siri va o'zaro munosabatlarga qiziqqan keng jamoatchilikga mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir:

U. Abdullayev, T.f.d., dotsent

Taqrizchilar:

Y.Karimov, PhD.

I.Atadjanov g.f.n dotsent.

Ushbu to'plam Urganch davlat universiteti o'quv-uslubiy kengashining 2022-yil 9-apreldagi 2-sonli yig'ilishi qaroriga asosan nashr qilishga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9943-8484-2-9

MUNDARIJA

Kirish.....	4
1. Paleoekologiya va sivilizatsiya dinamikasi fanning predmeti vujudga kelishi va rivojlanish jarayonlari	7
2-mavzu. Inson ekologiyasi. Insonning tabiatga o‘rni haqidagi bilimlarning shaklanishi va rivojlanishi.....	20
Foydalangan adabiyotlar ro‘yhati.....	29

KIRISH

Jahon miqyosini qamrob olgan globallashuv jarayonlari bir asr mobaynida shaklangan ekologik vaziyatning xalqimiz kundalik hayotlariga ta'sir qilgan oqibatlarni bartaraf qilish, xozirga zamonning ruhi bo'lgan uchinchi uyg'onish davrida bir qator amaliy tadbirlarni hayotga tadbiq qildilar. Ma'lumki, ekologiya kecha vujudga kelgan emas, u XX asr o'rtalaridan tabiiy fanlardan aloxida fan sifatida ajralib chiqqan. O'quv -uslubiy qo'llanmaning asosiy vazifasi ekologiya faning vujudga kelishi sabablari. Geologiya-geografik omillari, tarixiy davr va uning turli bosqichlarida rivojlanishi, antropogen landshafti ta'sir natijalari, rivojlanishi, tabiat va jamiyat uyg'unligida insoniyatning tabiatga munosabatini yoritishdan iborat. Shu bilan birga, hozirgi zamon fan va texnika yutuqlarida kechayotgan bu davrda tabiat sofligini, unda mavjud bo'lgan ekologik muvozanatni saqlab qolishi uni kelajak avlodga etkazish kabi nihoyatda dolzarb muammolardan biri. Shu sababli, yosh yosh avlodni ekologiya bilimi bo'yicha savodli, etuk inson qilib tarbiyalash, ular manaviyatini ekologik tushunchalarni joylashtirish, shu asosda tabiat va jamiyat uyg'unligini saqlab qolish muxim ahamiyat kasb etadi.

Tabiat muvozatati buzilishi, ekologiyada qaltis vaziyatni vujudga kelishi insoniyat tomonidan tabiat qonuniyatlarini anglab etmaslik. Lanshaftlar faoliyatlarini kengaytirish natijasidir. Bu esa o'z navbatida tabiat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni buzilishi xilma-xil ekologik zidiyatlarni kengaytiradigan omillardir (Orol dengizi atroflarni qamrab olgan ekologik fojiya, qishloq xo'jaligi paxta manokulturasi davrida har xil o'ta xafli moddalarni qo'llanilishi, Amudaryo va Sirdaryo havsasidan noto'g'ri foydalanish, mineral o'g'itlardan foydalanishda buzilishlar, hududlarning o'zlashtirilishi, to'qayzor va suv havzalarining yo'qatilishi va xokazalar). Tabiat iqtisodiy jihatdan bitmas tuganmas xazinaga ega bo'lib, O'zbekiston xududida 1 mln yildan 200 ming yil avval xam insoniyatning o'z inomini xadya etib kelganligi aloxida tadqidlash joiz. Tabiat sofligini anglash, uning donishmanligiga e'tirof berish, axolini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash imkonini beradi. Ammo uni muxofaza qilishga e'tibor bermaslik qanday oqibatlarga kelganligiga masalan "Orol" ekologik muammosini eslash

kifoya. Inson mehnat faoliyatini boshlagandan boshlab, o'z faoliyatini yakunlashigacha tabiat-inom etgan xadyaga tazim qilib elgan. Shu sababli jonsiz va jonli tabiatga rahg-barang o'simlik va hayvonat dunyosi mavjudligi yoshlarni tabiat xilma-xilligiga, har o'rtasidagi o'zaro uyg'unligini to'g'ri dunyoqarashida muhim ahamiyati kasb etadi. Maskur jarayonlarning mazmun va ma'nosini tushunishi natijasida hosil bo'lgan dunyoqarashni shakllantirishda geologiya, geografiya, etnologiya va arxeologiya fanlarining tarixiy ahamiyati katta.

Ushbu o'quv-uslubiy qo'llanmasi tayyorlashdan maqsad bo'lajak tarixchi talabalar va magistrantlar (tarixchi, manbashunoslar va arxeologlar) yo'nalishini tanlab olgan tadqiqotchilarning tabiati sofligi, uning qonuniyatlarining keng manoda o'zlashtirishi etuk bo'lishi uchun "Paleoekologiya va sivilizatsiya dinamikasi hamda ta'lim dastirida qayd qilingan va shu asosda Ekologiya bilimini vujudga kelishi, rivojlanishi, antropagen landshaft ta'sirida hosil bolgan geografik omillar, zamin geomorfologiyasida hosil bo'lgan o'garishlarga inson ta'siri tabiat qonuniyatlarining buzilishi natijasida olib kelgan salbiy oqibatlar mazmun va mohiyatini yoritish maqsad qilib olingan. O'zbekistonda muayam hududlarda XX asr 60 yillaridan e'tiboran O'zbekistonda, hususan Orol bo'yi hududi Xorazm Toshxavuz pasttekisligi, Qaroqalpog'iston Respublikasi, Xorazm boloyati va Turkmaniston Respublikasining Toshhavuz viloyatida tabiat iqtisoyot manbalaridan noto'g'ri foydalanish hamda dexqonchilik bilimlarini buzilishi tabiat muvozanatini bututlay buzilishiga olib kelgan. Mustaqillik qo'lga kiritilgandan keyin milliy davlatimiz ichki siyosatida tabiatga bo'lgan munosabat ustivor yo'nalishimizdan biri sifatida belgilab olindi. Orol dengizi atrofida qilingan ko'klamzorlashtirish ishlari amalga oshirildi. Bu jarayon davom etmoqda Orol dengizini ekologik fajiasini faqat O'rta Osiya, balki unga qo'shni bo'lgan xududlarida istiqomat qillayotgan aholiga ta'sir etmasdan qolmaydi, chunki ekologik vaziyatini chegarasi yo'q. Shuning uchun ham, tabiat va jamiyat uyg'unligi buzilishiga sabab bo'lgan ekologiya bilimi tarixini o'rganish hozirgi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Talim-tarbiya faqat Oliy o'quv yurtlari, O'rta maxsus maktab, littsey va kasb bo'yicha tashkil etilgan turli tehnikularda, hamda bog'cha-yasli tarbiyachilardan olib borish

zarurligini ko'satmoqda. Qadimgi tosh davrida tabiat ekologiyasi, odamzodning muayan hududlar joylashuvi, tabiatga bo'lgan munosabatlari Paleoekologiya va sivilizatsiya dinamikasi ikki bandi bo'yicha O'zbekiston hududi ekologiyasi misolida yoritish hazarga olingan. Maskur o'quv-uslubiy qo'llanmaga o'z xolis fikr-muloxazalarni bildirgan kitob xolicha muallflar minnatdorchilik bilan qabul qilishi, bu esa navbatdagi o'quv -uslubiy qo'llanmasini tayorlashda yordam beradi.

1. Paleoekologiya va sivilizatsiya dinamikasi fanning predmeti vujudga kelishi va rivojlanish jarayonlari

Reja:

1. Paleoekologiya va sivilizatsiya dinamikasi fanning predmeti vujudga kelishi va rivojlanish bosqichlari
2. O'zbekistonning tarixiy-geografik hududlari
3. Odamzotning joylashi va moslashi jarayonida ekologik omillar.

Tayach iboralar: Paleoekologiya, geologiya, geografiya, geomorfologiya, mineralogiya

Kirish qismi O'rta Osiya mintaqasi tarixiy- geografik xududlari yer osti tebranishlari natijasida hosil bo'lgan geomorfologiya jarayonlar va ularni iqlim sharoiti o'zgarishi munosabati bilan hosil ahtrapagen lantshaft tasiri asosida ujudga kelgan ekologiyaning playstosen va golosen davrlarida xolatini o'rganish maqsad qilib olingan. Neogen davrida o'rtasida Osiya mintaqasi tog, tog' oldi hududlari va tekisliklari o'ziga xos geografik xususiyat va ekologiyasiga ega bo'lgan. Tabiat va zaminning o'zaro aloqadorligi ularga Insoniyat tasirini o'rganish dolzarb masalaridan biri. Hozirgi zamon paleoekologiya va sivilizatsiya fani uyg'unligi ekologiya fani uyg'unligi ekologiya bilimlar yig'indisidir. Paleoekologiya fanida, tabiatga yuz bergn jarayonlarning xosil bo'lishi, ularning insoniyatga ta'sir etishi, bu jarayon natijalari izchillik bilan xronologik tarzda taxlil qilinadi. Zamonning tarixiy davr va uning turli bosqichlarida yer osti tebranishlar, insoniyatning tabiatga bo'lgan ta'siri taxlil qilinadi. Insoniyat faoliyatining ilk bosqichi bo'lgan ashel davrida kechgan tabiiy jarayonlar, tabiatga bo'lgan munosabati, ekologik jarayonlarning, tabiiy omillar shart-sharoitlarni yoritish hozirgi zamon ruxiga mos keladi. Insoniyat bu yorug' olamda yashagandan boshlab, zamin yuzasini qamrab olgan jarayonlar bilan uzviy ravishda bog'liq bo'lganligi, organik dunyoda yuz bergan o'zgarishlar paleoekologiya geologiya, geografiya, botanika, gidrogeologiya, geomorfologiya, mineralogiya fanlari yutuqlari qamrab olgan adabiyotlarda qayd qilingan ma'lumotlar nazariy manba bo'lib hizmat qiladi.

Tadqiqot metodlari: Ilmiy xolislik, tarixiy-taxlil, mantiqiy xulosa, xronologik izchilik, nazariy qiyoslash asoslash va umumlashtirish.

Natija sifatida esa paleoekologiya fanining vujudga kelishi, shaklanishi, rivojlanishi bosqichlari, uning maqsad vazifalari, tabiat, jamiyat va zamon alaqadorligi unda insoniyat faoliyati, antropagen landshaft ta'sirida vujudga kelgan ekologik jarayonlar hamda ekologiyaning tabiiy fanlar bilan o'zaro alaqadorligi, insoniyatning joylashishi geografik xususiyatlari, iqlim sharoit ta'sirida oddiy maxsulotlardan sivilizatsiya sari tashlagan qadimgini o'rganish natijasida vazifalar ahamiyatini izoxlashdan iborat. Muloxazalar sifatida insoniyatning bu turfa olamga chiqishi bilan tabiat yuzlashi Burxanlari, geografik sharoitga moslashishi antropogen landshaft ta'sirida vujudga kelgan ekologiya, tarixiy davr uning turli bosqichlarida rivojlanishi xamda mulohazalarga olg'a surilgan.

Xulosa qismida esa paleoekologiya faning maqsad va vazifalari, geografik muxit, iqlim sharoit, zaminning geologik tuzilishi, uning geomorfologik xususiyatlari haqida olamga qadam qo'ygan odamzotning olib brogan faoliyatlari umum yig'indisi izohlanadi.

Fanning maqsadi—eng qadimgi davrdan ekologiya bilimining vujudga kelishi, unga bo'lgan geografik omillar ta'sirida rivojlanishi jarayonida insoniyatning ta'siri natijasida yuz beradigan o'garishlar tabiat muvazanatining buzilishi sababari, uning salbiy oqibatlrini talabalarga manbashunoslik, tarixshunoslik va arxeologiya yo'nalishlari magistrantlarga umumiy ma'lumotlar berish. Mazkur vazifalarning ilmiy echimini topishda geologiya, geografiya, arxeologiya, etnografiya, botanika va biologiya manbalaridan foydalanish asosida ma'lumotlar berishdan iborat. Shuningdek odamzodning geografik xududlarda joylashi zaminga bo'lgan dunyoqarashi jarayonida tabiatga bo'lgan dunyoqarashini o'rganishda ilmiy jihatidan yondashuv talaba va magistrantlarga zamon ruhiga mos bo'lim va malakasini shaklantirish mavzuning maqsadi sifatida belgilab olindi. Vazifasi sifatda - talaba va magistrantlarga mazkur fanga umumiy tasvir berish, xronologik davrlashtirish, tarixiy taxlil, insoniyotning tabiat va jamiyat uyg'unligiga bo'lgan tasiri, iqlimi o'zgarishlari ta'sirida ekologiyada o'zgarishlar, odamzot tomonidan ho'jalik barcha sohalarini rivojlantirish barobarida madaniy taraqqiyot sari tashlagan qadami natijalari hamda bilim berishni yoritishda iborat. Dolzarbligi masalasini mazmun va mohiyati hozirgi zamon ruxidan kelib chiqqan.

Uchinchi uyg'onish davrida talabalariga mos ekologiya va magistrantlarga chuqur bilim berishdan iborat.

XX asr 60 yillaridan boshlab, Amudaryo va Sirdaryolarning asosiy suvini kam miqdorida Orol dehgizi olib berishi mohosabati bilan " Orol fojiasi" sini vujudga kelishi sabablarini, uning oqibatlarini, ekologiya muammolari, tabiat muvozanatining buzilishi, ularning dunyo miqyosida namoyon bo'lishida odamzot faoliyati bilan bog'likka mavjud bo'lgan axborot geografiyasidan foydalanilgan xolda yoritish dolzarb masalalaridan biridir. Yer osti tebranishlari natijasida vujudga kelgan zaminning geologik asosini yoritish asosida uning sathi geomorlogiyasining yuz bergan o'zgarishlar, ekologik jarayonlar bilan bog'liq bo'lgan odamzot faoliyatini quyidagicha yoritishda zamin tarixiga, uni odamzot tomonidan o'zlashtirish natijalari kelib chiqib, paleoekologiya faning vujudga kelishi, shaklanishi va rivojlanishi asos bo'lgan. Olimlar nashrlarida qayd qilingan ma'lumotlarga ko'ra, Xozirgi kunda yashab turgan dunyo aholisi muqaddas zamin xadyasida foydalanishi bundan 5 mln yil bo'lib, unda hayot xoli bo'lgan. Tabiat esa zaminni olgan bu jarayon hozirgi vaqtda ham davom etib, turli xodisalar bo'lib ijodkorlari bo'lib, odamzotga ta'sirini o'tkazib kelmoqda. Tabiat yer sharini o'rab olgan atmosfera (yunoncha atmos-big'sfera yer sharini o'rab olgan havo qobig'i. Uning massasi $(5.27 \cdot 10^{15})$ tonna bo'lgan.

Tabiat insonning ulug'ligini oshiradi va yakuniy xolatini xam belgilab beradi. Yer tarixining geologic asosi quyidagi yilnomada bo'lgan.

Asr	davrlar	Organik dunyosi taraqqiyot bosqichlari	davlari	Davr boshlanishida	Davom etish davrlari
1	2	3	4	5	6
qaynazoy	to'rtlamchi		0	1mln	1mln
	uchlamchi		1	70	69
mezolit	melovoy		70	110	40
	yura		110	150	40
	triks		150	185	35
paleozoy	perm		185	225	40
	toshburchak		225	275	50
	devon		275	310	35

	silur		310	430	120
	kembriy		430	510	80
iroterozon			510	1100	600
arxiy			1100	2000	900
Yer qobig'i yoshi					3500-300 mln

Mazkur geologik davrlar O'zbekiston zamini ichki va tashqi xususiyatlari bilan bog'liq bo'lib, xozirgi zaminni geologiyasi buhdan mustasno emas. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, yerning geologik tarixi arxey(eng qadimgi organik dunyo qoldiqlari o'rganilmagan) paleozoy,mezoziy va qaynazoy davrlarga bo'lingan.Arxeek erasi oxirida oddiy tirik jonzoat, paleozoy davrida suv va quruqlar hayvonlar faoliyat olib borganlar, mezozoyda sudlalib yuruvchi jonzoatlar, qaynazoy erasida sut emuzuvchilar keng tarqalgan. Qaynazoy asri ikki bosqichga, yani uchlamchi(70-50 mln) to'rtlamchi bosqichlari iborar bo'lib, uning xronologiyasi 3.5-3 mln yillikni qamrab olgan. To'rtlamchi davr boshlarida odamzot jamiyat sahnasiga chiqib, Eng qadimgi tarixi boshlab bergan.{1} Shu bilan bo'lgan tortlamchi davrdan O'rta Osiya neogen va iroterozon davrida quruq tekislik davom etgan eopaeystolenning gyunsmingen bosqichi oxirigacha davom etgan(700 yil muqaddam) Pleystosen davri muzliklari mindel davridan boshlab,Golosen(10 ming yillik) davrigcha davom etgan.To'rtlamchi 1davr boshlarida jaxondan iqlim sharoit hozirgiga nisbatan burmuncha issiq bo'lgan, shuning uchun xam ibtidoiyy ochilar sun'iy kulbalarda va g'or makonlarda yashab, geografik xususiyat ustunligida kasbi-korlarini olib borganlar.Odamzot bu dunyo olamiga chiqqanidan boshlab tabiat tomonidan bo'ladigan hodisalar tarkibida qolgan bo'lsa xam, uning sirlarini bilishga qiziqish hisiyoti mavjud bo'lgan. Tadqiqotlar fikricha, yer bundan 4.5 mln yil ilgari vujudga kelib, unda jonli jonzoatlar 3.5 mln yil faoliyat olib brogan(3) Zamin geomorfologiyasida yuz beradigan o'zgarishlar tashqi muxit ta'sirida amalga oshadi.Zaminga ta'sir qiladigan tashqi muhit ekologik bo'lib uning abiotik, biotik va

¹ Ensiklopediya словарь.-M,1953-T.II- C.408

² Kabirov.J.Savdulayev .A.S. O'rta Osiya arxeologiyasi.Toshkent.O'qituvchi,1990- b.14

antropagen omillarni qayd qilish mumkin. Abiotik omillarga iqlim, issiqlik darajasi, yorug'lik bosimi, hovo oqimi shamol, havo namligi, suv va uning tuz tarkibi, tuproq va uning relefidan iborat. Biotik omillar hayot manzarasida hosil qilgan jonli organik dunyosi o'zaro aloqadorligi, o'simliklar, xayvonlar va ularning o'zaro ta'siri. Uchinchi esa antropogenomili bo'lib, insoning zaminga bo'lgan munosabat bilan izohlash mumkin. O'zbekistonda qadimgi tosh davrida iqlim sharoit va geografik muhit muayan xududlarida odamzotning yashashi va mehnat faoliyatini olib borishiga qulayliklar tug'dirgan.

Uchinchi esa antropogenomili bo'lib, insonning zaminga bo'lgan munosabat bilan izohlash mumkin. O'zbekistonda qadimgi tosh davrida iqlim sharoit va geografik muhit muayan xududlarida odamzotning yashashi va mehnat faoliyatini olib borishiga qulaylar tug'dirgan. Shu ma'noda O'zbekistonning tabiiy- iqtisodiy manba va ekologik vaziyat mavjud bo'lgan xududlarda odamzot joylashganlar. Insoniyatning ilk faoliyati ekologik jihatdan qulay Farg'ona vodiysi Haydarmon qishlog'i (Seleng'ur, Sox), Toshkent viloyati Axongoron vodiysi (Ko'lbuloq), Zarafshon vodiysi shimoliy-g'arbiy xududi (Uchtut, Ijond, Vaush) xamda Ustyurt chinki Shaxpaxta xavzasi (Esen 2,3, Qoraquduq va Churuk) manzilgohlari ovchilari tabiat bilan tanishib, mavjud bo'lgan sir- sanoatlarni o'rganish jarayonida injiqliklariga bardosh berib faoliyat yo'nalishini belgilab olganlar.(4) Shu tariqa, Ashel davri quyi bosqichida O'zbekistonning muayan tog', va tog' tizimlari va tekislik suv hafzalari sohili etaklari odamzotning joylashib, tabiat va zamin hadyasiday o'z manfatlari uchun foydalanishni boshlaganlar.

O'rta tosh davrida (100-40 ming yilliklar) O'zbekistonning geografik xududlarida o'rnashgan. Ilk odamlarni kundalik mashg'ulotlari tabiiy-iqtisodiyot manbalar zahirasi mavjudligi va ekologik sharoit qulay bo'lganligi bois, Selung'ur, so'x va chashma manzilgohlari ovchilari avlodlari qo'shni hududlar sari geografik kengligini hosil qilish zarurligi kundalik hayotidan uzoqda bo'lgan, Bunday zaruriyat Ustyurt chinki ovchilari hayotida ham kuzatilmaydi. Ammo, Zarafshon va Toshkent xududlarida ashel davri ovchilarining bir gurux a'zolari vujudga kelgan ekologik vaziyatni nazarga olib, iqtisodiy manbalar mavjud bo'lgan. grafik sharoitda davom ettirganlar. Misol tariqasida, Ko'lbuloq manzilgohi

ovchilarining dunyo olamiga chiqqanidan keyin, aholi soni oshganligi, oziq-ovqat muammosi, tog' kon sanoati xom-ashyosi zahirasi kamayishini e'tiborga olib,²

G'arbiy Tyan-Shan Chotqol tizmasi Poltov soyi soxili atrofida joylashgan Obirahmat hamda daryosi so'l soxilidagi balandlikda Ho'jakent g'or-makonlari o'zlashtirib, riis-vyurm va vyurm muzliklari³ hosil qilgan iqlim va shu ta'sirida tabiatga moslashib otabobolaridan o'zlashtirib olgan amaliy tajribasining yangi geografik muhitda davom ettirganlar (5). Tadqiqotchilar tomonidan Surhondaryo viloyati shimoliy qismida Boysun tog'li Teshiktosh makonining Neanderital odamlarning olib brogan mashg'ulotlari, tog' tabiyati va ekologiya hamda tog' kon sanoati zahirasi serobligi qayd qilingan(6). Nurota tog' tizmasida o'rnashgan. Ovchilarning bir guruh vakillari janubiy tomonidan O'rta Zarafshon tog'li va tekisliklariga migrasion jarayonlar olib borishni tarix taqoza etgan. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, Samarqand va uning atroflarida ibtidoiy davr madaniyatlaridan guvohlik beradigan dastlabki manbalar Urgut tog' Taxtakor davomida Omonqo'ton va Takalisoy g'or makonlari, O'rta Zarafshonda Tarxun qishlog'ida Qo'tirbuloq, undan sharqida joylashgan Zirabuloq, Zarafshon tog' tizmasi shimoliy-sharqida Go'rdaryo makonlari ovchilar tamonlari o'zlashtirib, joylashish, geografik kenglikni hosil qilganlar(7) Tadqiqotchilar nashlarida Farg'ona, Toshkent va Surxondaryo hududlarida O'rta tosh davri odamlarining yangi xududlarga migratsiyasi natijalariga oid tarixiy ma'lumotlar kuzatilmaydi, Bu esa insonlarning

Migrasion siyosatining olib borishga manbalar va ekologiya zahirasi serobligi imkon bermagan. Tadqiqotchilar qayd qilishicha, O'rta Zarafsho ovchilari guruh vakillari Samarqand shahari atroflariga va ustyurt chinki hududi janubiy- sharqiy hududlaridagi

³ Egamberdiyev.R. Eshjanov.P. Ekologiya asoslari. Toshkent, «Zar olan» 2004.B.17

⁴ Kabirov.A, Sagdullayev A.S, O'rta osiyo arxeologiyasi.-Toshkent. O'qituvchi, 1990.B-18-20. Bijanov.E.B. О находках памятников каменного века в районе владыны Шахпахты на Устюрте. Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР-Нукус, 1983,-Вып-С.65-68

⁵ Окладников А.П. Средний палеолит мустьерское время в Средней Азии//Средняя Азия в эпоху камня и бронзы-М-Л, Наука ,1966.-С.25-33

⁶ Окладников А.П. Неандертальский человек и следы его культуры в Средней Азии//М ..Наука, 1940 СА. VI,-С.5-19

⁷ Лев.Д.Н. Поселения древнекаменного века в Самарканде //Исследование 1958-1959 гг// Тр.СамГУ ,Самарканд.1964 Вып.135.-С.5-109.Ташкенбаев.Н. Среднепалеолитическая стоянки Кутирбулок// -Тошкент ИМКУ,1973.Вып.10. С-27-28.

ovchilarining bir guruxi vakillari esa Xorazm vohasi shimoliy-sharqiy Sulton Uveys to'g'li so'l soxil etaklariga kelib, yangi geografik xususiyat va ekologik vaziyat sharoitida ajdodlari an'analarini so'ngi tosh davrida davom ettirganlar. Shu tariqa Zarafshon vodiysi tog' xududlari geografik xolati va ekologiyasini o'rganishgan ovchilar notanish geografik jihatidan tubdan farq qiladigan tekislik xususiyatidan kelib chiqib, faoliyatlarini olib boradilar. Ustyurt chimkida ochik-yalang tekislikda hayotiy tajribasuga ega bo'lgan aholining yangi avlodlari tasavvur qilmagan.

To'g' tabiati va ekologiyasi notanish bo'lgan geografik hududga moslashishni turmush zaruriyati bo'lgan. Mil avvalgi 12-7 ming yilliklarga kelib, O'zbekiston hududini qoblab olgan muzlikning shimoliy tomon regressiyasi natijasida ekologik omillar yangi-yangi geografik kengligi vujudga kelgan, tabiat iqlim sharoitning issiqlik darajasi birmuncha ko'tarilishi natijasida suv havzalari soxili etaklari o'simlik va hayvonot dunyosiga aylangan.

Shu tariqa yuqorida keltilgan ma'lumotlardan ma'lum bo'ldimi, To'rtlamchi davrgacha O'zbekiston xududining geografik xolati Yer osti xududining geografik xolati yer osti tebranishlari natijasida bo'lib, dastlab tekislik, keyin esa, 500 ming yildan boshlab, 12 ming yillikgacha muzlik qoplagan. Mazkur muzliklar qatlamlari belgilab bergan. Havo darajasi ibtidoiy odamzotning faoliyat olib borishga, iqlim sharoit va ekologik vaziyat geografik xususiyatga bog'liq bo'lgan. Qadimgi tosh davrida istiqomat qilgan odamzot tabiat hodisalarga va yovvoyi odamxo'r hayvonlar hurishiga bardosh berib, jamiyati bosqichma-bosqich, mehnat qurollarining modernizatsiya qilib, mavjud bo'lgan iqlim sharoit, tabiiy iqtisodiy manbalardan foydalangan xolda tabiat muvozanati saqlab qadam tashlaganlar.

Mavzuni mustahkamlash savollar

1. Paleo atamasi ma'nosi bu?
2. Ekologiya ma'nosini aniqlang?
3. Ekologiya bilimi vujudga kelishiga bo'lgan omillar?
4. Ekologiya bilimi qaysi tarixiy davrdan vujudga kelgan?
5. Qadimgi tosh davri ilk bosqichida odamzot faoliyati va ekologiyasi bilimini izohlang?

6. Biologiya va antropologiya fanlarining ekologiya rivojlanishida tarixiy o'рни?
7. Paleoekologiya fani vujudga kelishida geologiya va geografiya fanlari ahamiyatiga tavsir berish?
8. Arxeologiya manbalarining ekologiyada tutgan o'рни qanday?
9. Ekologiya jarayonlarga iqlim o'zgarishi ta'siri natijasida yuz bergan o'zgarishlarga aniqlik kiriting?
10. Madaniyat taraqqiyotida ekologiyaning tutgan o'рни.
11. "Orol fojiasi" Dunyo muammosi darasida ekanligi to'grisida izoh bering?

Mustaqil ta'lim mavzulari

1. O'zbekiston qadimgi dunyosi geografik joylashish xususiyatlari.
2. O'zbekiston xududining odamzot tomonidan o'zlashtirish bosqichlari va madaniy-xo'jalik tiplarining vujudga kelishi, rivojlanish bosqichlari.
3. Ekologiya oid bilimlarning vujudga kelishi va rivojlanish jarayonlari
4. Tabiatning insoniyat ongiga ta'siri natijasida vujudga kelgan ekologik bilimlarning amaliy natijalari.
5. Insoniyatning hayvonat va o'simlik dunyosi o'rtasida faoliyat uyg'unligi masalalari.
6. Tabiat xodisalarning odamzot ongiga ta'siri natijasida vujudga kelgan diniy etiqodlari
7. Paleoekologiya fani rivojlanishida tabiiy fanlarning ahamiyati.
8. Ekologiya tushunchasi va uning inson dunyo qarashida aks etishi va uning inson dunyosida aks etishi va uning tabiat va jamiyatga ta'siri masalari.
9. Ekologiya bilimining vujudga kelishi, shaklanishi va rivojlanish xronologiyasi
10. Hozirgi zamonda ekologiya masalari mammo sifatida qo'yilishini taqoza etish.

Hazorat savollari

1. Biz yashab turgan zamining geografik joylashishi, umumjihatlari va o'ziga xos xususiyatlari.
2. O'zbekiston xududining tabiati, iqlimi sharoiti, tabiiy-iqtisodiy xududlarni joylashishi xususiyatlari.
3. O'zbekiston xududida odamzotning joylashishi, mehnat qurollari va mashg'ulotlari xronologiyasi.

4. Insonning tabiat muvozanatida to'tgan o'rni
5. Insoniyatning tabiat va jamiyat aloqadorligida tarixiy vazifasi.
6. Tabiat xodisalari ta'sirida inson dunyoqarashida yuz bergan o'zgarishlarning hayvonot va o'simlik dunyosida bo'lgan munosabato masalalari.
7. Ekologiya bilimining vujudga rtlishi shart-sharoitlari va ularning rivojlanishida bo'lgan omillari.
8. Insoniyatni o'rab turgan turfa olamblan alaqodorligi, uning zaminga bo'lgan ma'naviy dunyo qarsida yuz bergan g'oyalar.
9. Tarixiy davr va uning turli bosqichlarida insoniyat faoliyati va ekologik bilimlar uyg'unligi.
10. Tabiatda yuz bergan iqlim o'zgarishlari ekologiyava zaminga ta'siri.
- 11. Insoniyat faoloyati natijasida tabiiy-iqtisodiy hududlarning o'zlashtirilishi va ekologiyasi.**
12. Tarixiy-geografik iqtisodiy hududlarida insoniyat faoliyati natijasida qurulgan turar joylarning ekologiyaga ta'siri.
13. Tabiyat muvozanati buzilishi va tuproq tuzilishida o'zgarishida insoniyat faoliyati natijalari.
14. Mustaqillik yillarida O'rta Osiyo milliy mustaqillikka erishgan davrlar siyosatida Orol dengizi muommasi qo'yilishi sabablari.
15. Tuyamo'yin suv ombori qurilishi munosabati bilan Xorazm viloyati va Qaraqalpog'iston respublikasi aholisiga bo'lgan ta'siri oqibatlari.

Test savollari

1. Paleo ma'nosi bu ?
 - a) yangi
 - b) ko'p
 - c) qadimgi
 - d) suv
2. Golotsen bu?
 - a) yer
 - b) osmon
 - c) Qadimgi
 - d) fan
3. Yerda xayot qachon paydo bo'lgan.
 - a) 10 mln yil

b)5 mld

c)3 mln yil

d)2 mln yil

e)5 ml yil

4.Paleolit manosi?

a)yangi tosh

b)mis-tosh

c)tosh davri

d)kadimgi tosh

e)bronza

5.Paleolit necha davrdan iborat?

a)5

b)6

c)3

d)2

e)4

6.Paleoekoliya fani geologiya fani bilan bog'likligi?

a)bog'liq

b)alohida

c)bog'liq emas

d)xammasi to'g'ri

e) to'g'ri javob yo'q

7.Geografiya fani va paleoekologiya bilan bog'lik darajasi?

a)o'zaro alokadorligi yo'q

b) o'zaro bog'liq

c) faqat geografik o'rinni izoxlashda alaqadorlik

d)A.B

e)to'g'ri javob yo'q

8.Ashel davri xronologik davri?

a)1 mln 200 ming

b) 2 mln 500 ming

c)3 mln 500 ming

d)700-600 ming

e) 2000-1000 ming yil

9.Xorazm voxasi paleogeografiyasi o'zgarishida qaysi daryo muxim ro'l o'ynagan edi.

a)Oqchadaryo

b)quvondaryo

- c)toldiqdaryo
- d)qipchokdaryo
- e)Amudaryo

10.Xorazm o'ng soxil geografiyasida Amudaryoning qaysi irmog'i muhim o'rin tutgan?

- a)Davdon
- b)Daryoliq
- c)qozoqdaryo
- d)Aqchadaryo
- e)A.B.D

11.Xorazm voxasi so'l sohili ekologiyasiga imkon bergan Amudaryo irmoqlarini toping

- a)qozokdaryo.
- b)Oqchadaryo
- c)Davdon Daryoliq
- d)quvondaryo
- e)Inkordaryo

12.O'zbekiston xududi qaysi pasttekislikda joylashgan.

- a)Yaqin shark
- b)O'rta sharq
- c)Xindiston
- d)Afg'oniston
- e)Turon

13 Xorazm pasttekisligi joylashgan xududini aniqlang

- a)Turon pasttekisligining o'rta qismi
- b)Shimoliy- sharqiy Turon
- c)janubiy- sharqiy Turon
- e)shimoliy-g'arbiy Turon
- d)A.B.C

14.G'arbiy Zarafshon geografik hususiyati nima

- a)Boysun tog'i
- b)Zarafshon tog'i
- c)Toshqol tog'i
- E)Bobotog'
- D)Qizilqum

15.Qizilqum geografik xolati va ekologiyasida muxim o'rin egallagan daryo

- A)Ugom

- B)Chirchiq
- C)Zarafshon
- E)Norin
- D)So‘x

16.Farg‘ona vodiysi geografik xolati va ekologiyasi xususiyati qanday?

- A)yo‘l bilan bog‘liq
- B)suv xavzasi bilan bog‘liq
- C)soylar bilan.
- E)Daryolar bilan bog‘liq
- D)Osmono‘par tog‘lar bilan

17.Xorazm o‘ng sohil xududi geografik xususiyati qaysi sahro bilan izohlanadi?

- a)Qoraqum
- b)Zaugengizi
- c)Yonboshqala
- e)Qizilqum
- d)A.V.

18.Surxon voxasi geografik xususiyati va ekologiyasida qaysi tog‘lar o‘rin tutgan.

- a)Chotqol
- b)Qurama
- c)boysun
- e)Xisor
- d)V.G**

19.Qadimgi tosh davri antropogen landshart va ekologiyasi vujudga kelgan xududlar tog‘larmi yoki tekislik?

- A)Tog‘li xududlar
- b) suv havzalari
- c)Botiqlar
- e)B.V
- d)hammasi noto‘g‘ri

20.O‘rta Osiyo qadimgi tosh davrida iqlim sharoit qanday xolatda bo‘lgan?

- a)nam
- b)sovuq
- c)o‘rta darajada nam
- d)Quruq nam

Glossariy

Paleoekologiya- Qadimgi dunyo jamiyati va tabiat o'rtasidagi aloqalarning vujudga kelishi, shakllanishi va rivojlanish jarayonida uyg'unligi va unga bu olamga chiqan odamzotning ta'siri natijasida vujudga kelgan o'zgarishlarni o'rganadigan fan

Ekologiya-Iqlim sharoit, geografik muhit aloqadorligi. antropagen landshaft ta'sirida vujudga kelgan ekologik bilim.

Fauna –hayvonat olami

Feora-o'simlik dunyosi.

Svilizatsiya-Jamiyatning barcha sohalarida odamzot faoliyati natijasida erishilgan madaniy taraqqiyot

2-mavzu. Inson ekologiyasi. Insonning tabiatga o'рни haqidagi bilimlarning shaklanishi va rivojlanishi.

Reja

1. Insoniyatning dunyo olamiga chiqishi, Tabiiy-geografik hududlarning o'zlashtirilish masalari.

2. O'rta Osiya mintaqasida madaniy xo'jalik hududlarida ekologiya bilimini vujudga kelishi va rivojlanish shart-sharoitlari.

3. Ibtidoiyi jamoa tuzumi davrida etnik munosabatlar sharoitida tabiat mubozanatida ekologik muammolarning vujudga kelishi jarayonlari va natijalari.

Tayanch tushunchalar: Dunyo olami, insoniyat, tabiat, jamiyat, ekologiya falsafasi, mantiq, biogen, texnogen, antropagenez, antropagen landshaft, etnik jarayon. Selung'ur, Ko'lbuloq, Uchtut, Ijond, Vaush, Esen.2.3, Qoraquduq, Churik.

Kirish qismida O'rta Osiya, xususan O'zbekiston xududida insoniyatning ilk faoliyati ilk davrida tabiat muvozanati, jamiyat manzarasi qadimgi tosh davrida odamzotning joylashishi xususiyatlari, tabiatga munosabati, migratsiyalar, geografik xududlarni o'zlashtirilishi munosabati bilan uning kengayishi chegaralari, zaminga bo'lgan munosabatlar masalalarini mavjud bo'lgan adabiyotlarda qayd qilingan ma'lumotlar asosida yoritishdan iborat.

Tadqiqot uslublari quyidagilar: Obektivlik, qiyosiy- nazariy tahlil, mantiqiy xulosa, xronologik izchilik, asoslab berish, umumlashtirish, geologiya, geografiya, etnografiya va arxeologiya natijalari jalb qilindi.

Natija. Mavzuga oid bo'lgan geologic, geografik va arxeologik adabiyotlarda qayd qilingan ma'lumotlar asosida inson evolyutsiyasi, uning rivojlanish bosqichlari, tabiatga munosabati, jamiyatda egallagan o'рни, ekologik bilimining vujudga kelishi va rivojlanish tarixi, odamzotning O'zbekiston xududida ashel davri quyi bosqichida olib borgan migratsion siyosati, tabiat xodisalarini anglab olishi va unga bo'lgan munosabatini o'rganish borasida yangicha g'oyalar ilgari suriladi.

Mulohazalar sifatida odamzotning xududlar birinchi qadimgi tosh davri bosqichlarida joylashishi, tarix taqozasi bilan ularning migratsiyasi, tabiat muhozanati, odamzot ta'siri, jamiyatda egallagan o'rni masalalari to'g'risida yangicha innovasiya muloxaza sifatida qayt qilindi.

Xulosa qismida esa; Inson ekologiyasi insoniyatning tabiatda mavjud bo'lib bilimlarning o'zlashtirish olishi, noma'lumi geografik hudud sharoitiga moslashish jarayonida vujudga kelgan ekologik bilim, uning rivojlanishiga asos bo'lgan. Bilimlar to'g'risida yakuniy xulosaga kelishdan iborat.

Inson ekologiyasi, insonning tabiati bo'lgan munosabati, jamiyatda tutgan, tabiat xodisalariga moslashish sharoitida ekologik bilimni vujudga kelishi va rivojlanish bosqichlari o'rganishda O'zbekiston xududida to'rtlamchi davr yer osti tebranishlari natijasida yer tarixining asosi uchlamchi va to'rtlamchi davrlarini qamrab olgan kaynazoy erasida ro'y bergan o'zgarishlar bir biridan farqlangan, uchlamchi davrda O'rta Osiya, xususan O'zbekiston xududi geomorlogiyasini tog'lar, botiqlar va suv havzalari tasvir qilingan. Qaynazoy erasi to'rtlamchi davr paleogeografiyasi va paleoekologiyasida yuz bergan tubdan o'zgarishlardan, odamzot tanish bo'lgan. To'rtlamchi bosqich ilk boshida iqlim sharoit hozirgi zamonda nisbatan birmuncha iliq bo'lganligi bois O'zbekiston hududi bir bir biridan farq qilgan. Geografik adabiyotlarda qayd qilingan ma'lumotga ko'ra, O'zbekiston hududi geologen tuzilishi, asosan Tyan-shan va Turon эпигерцин kabi ikki qismidan iborat bo'lgan. Tyan-shan' qismiga Chotqol, Qurama, Zarafshon, Bo'ysun, Bobotog' va Sulton Uveys tog'lari кирган. Turon qismiga эса tekislik qismi tashkil qilgan(hozirgi dehqonchilik hududi). Shu tariqa, geologik tuzishi asosi neogendan boshlanib, hozirgi kungacha davom etishi jarayonida tektonik jarayonlarga natijasida botiq va tog'larni hosil bo'lishi, uning ko'k osmonga ko'tarilishi jarayoni to'rtlamchi davrgacha кечган.

O'zbekiston hududi geologik rivojlanishida paleotektonik va paleogeografik jarayonlar turli geologik davrda bo'lib o'tgan, uning natijalari hozirgi geografik holatning shaklanishiga imkon bergan.(8)

To'rtlamchi davr boshlariga kelganda yer osti tektonik harakatlarda bir qator o'zgarishlar yuz berdi. Neogen davrida tog' tizmalari tog' bilan bir qatorda yuqoriga ko'tarilgan bo'lsa, bu geologik davrda esa tog' oroliq botiqlar ham ko'tarilishi jarayoni bo'lgan. O'zbekiston hududida to'rtlamchi davrda to'rt marta ko'tarilishi va tinch turish mavjudligi asarlarida qayd qilingan. (9)

Tadqiqotchi Yu.A.Skvortsov asarida to'rtlamchi davr ilk boshlanishi nanay davri bilan belgilab, bu davrda kuchli yer osti tebranishlar sodir bo'lgan. Mazkur davr oxirida iqlim issiq xolatda bo'lgan, muzliklar erishi natijasida suv xavzalari vujudga kelgan. O'zbekiston tog' qismida kuchli tektonik ko'tarilishlar ro'y berganini Toshkent davri nomi berilgan. O'zbekistonning tog'li qismida yer osti tebranishlari uchinchi Mirzacho'l davri bo'lib, bunda tektonik harakatlar kuchli bo'lgan, tog'lar ko'tarilishi boshlanishi, tog' tizmalarini muzliklar qoplagan. Tog' xududlarining yer osti tebranishlari so'ngi bosqichi Sirdaryo davri nomlangan geologic davr biz yashab turgan zamonda davom etmoqda (Toshkent, Gazli yer osti tebranishlari). Tekislik qismida yer osti tebranishlari tog' qismida kechgan tebranishlari birmuncha farq qilgan. Paleozoy davri yuqori davrida vujudga kelgan tog' tizmalari pasayish xolati kechgan. Bur va paleogen davrlarida zamin bir qismini dengizlar qoplagan, ular cho'qindi tog' jinslarini yotqizgan, yer osti sekin bo'lgani uchun ular gorizantal holda tasvirga ega bo'lishi, zamin yer yuzini tekislikdan ibirotligi etib kelgan. Tekislik qismi yuzasining rang -barang bo'lishi Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon va boshqa daryolar suv sathi goh ko'talilishi, goh pasayishi natijasi bo'lgan. To'rtlamchi davr ohiriga kelganda Amudaryo va Sirdaryolarni Orol botiqi tamon suvini olib borishi, ular irmoqlarini faoliyatlari natijasida mayda-mayda suv xavzalari tekisligining paleigrafiyasi va paleoekologiyasini hosil bo'lib, insoniyat tamondan foydalanishga tayyor xolatda mavjud bo'lgan. ⁴

Yu.A.Skvorstov asarlarida, mazkur jarayonlari o'rganishi geologiya, geografiya, arxeologiya, antropologiya va etnografiya fanlari asosiy manba bo'lib hisoblanadi.

XX asr adabiyotlar va XXI asr boshlari ilmiy nashrlarda qayd qilingan ma'lumotlar insoniyatlar bu olam dunyoga chiqqanidan

⁴ Baratov.P. O'zbekistonning tabiiy haritasi-Toshkent,1996-B 18-20.

boshlab, O'zbekistonning muayyan xududlarida ashel davri quyi bosqichlaridayoq tabiat burxonlari ta'sirida faoliyat olib borishida zamin geografik xolati, iqlim sharoiti va tabiiy-iqtisodiy masalaridan foydalanish barabarida ekologiya bilimlari vujudga kelishi, shaklanishi, uning tarixiy davrning turli bosqichlarida rivojlanish jarayonida tabiatga ta'sirini o'rganishda nazariy manba bo'lib xizmat qiladi. Yer tarixida ro'y bergan eng buyuk voqia to'rtlamchi bosqich(10)(3/5-3 mln) yillar boshlaridan odamzotning bu turfa olamga chiqishi bo'lib, Insoniyat tarixi boshlanib tarixiy davr va uning bosqichlarida ijtimoiy iqtisodiy va etnik madaniy munosabatlar hamda enoegen bilimlari o'rganish muxim Inson ekologiyasi, tabiat sir sanoatlarini o'rganish, o'rgangan xududlarda joylashishi, geografik muxit, iqlim sharoitga ko'nikganxolda ekologiya masalasida bilimlarga ega bo'lishi, jamiatda o'z o'rnini toppish masalarini o'rganishda geologiya, geografiya va arxeologiya fanlarining ahamiyati beqiyos. Kishilik jamiyatining vujudga kelishi shaklanishi va rivojlanish bosqichlari murakkab jarayonlarni qamrab olgan. O'tmishni o'rganish ajlarimimizning tarix sahnasiga chiqqanidan boshlab, Tabiat va jamiat uyg'unligiga bo'lgan munosabati, uning ijodiy va noijobiy bo'lgan o'rganish hozirgi zamon ruhi bilan bog'lik insoniyatning ilk faoliyatini boshlanishi, uning keying tarixiy jarayonlar qanday darajada kechganligi muloxaza qilmay turib hozirgi zamoni qabrab olgan. Ekologik muammalarni vujudga kelishi, uning natijalarini o'rganib bo'lmaydi.

XX asr boshlaridan boshlab, Orol dengizi suv sathining regressiyasi, uning noijobiy oqibatlari odamzot faoliyati natijasi ekanligi ma'lum. O'zbekiston xududida tarixiy geografik xududlarida arxeolog olmlarning dala amaliyotida davrida ibtidoiy odamlarning yashash manbalari ro'yxatga olinib, ularda qazilma ishlari natijalari ashel davri quyi bosqichida (1mln 200 ming yillarda) odamzotning joylashishi, tabiat bilan tanishi notanish geografik xududga moslashish munosabati bilan ekologiya bilimining vujudga kelishiga sharoit qulay bo'lgan.

Arxeologik adabiyotlarda qayd qilingan ma'lumotlarga ko'ra, Farxon vodiysi Xaydarxon qishlog'i(Selung'ur) Toshkent viloyati Oxangaron vodiysi Chotqol tog'I (Ko'lbuloq Zarafshon vodiysi Nutota tog' tuzimi (Uchtut, Ijond -Vaush) bo'lingan. Yerning ichki

tuzilishi rang-barang. litosfera turli xududlarda yalinligi quyidagicha bo'lgan.

Xududlar	qalinligi
Tibet tog'li	70 km
Tyanshon	50 km
Kavkaz	50 km
Yevropa (tekislik)	28 km
Tinch okeon shimoliy qismi-	18 km
Tinch okeon markaziy qismi-	16 km

Iqtisodiy manbalarni cheklanganligi tushunib ega bo'lishgan zamin shakli, uning o'lchamlari, bilimi to'g'risida ilmiy g'oyalar insoniyat ongida tarixiy davrda hosil bo'lgan emas. Sharq dunyosi qadimgi halqi bo'lgan xind aholisi zamin ekologiyasida muxim o'rin egallagan g'oyaga ko'ra yer fil ustiga joylashgan tekislik deb, uning xaybon harakati bilan bog'liq deb tassavur qilgan. Yunon xalqi manaviyatida yerni dengiz o'rab olgan shakli tog'lar mo'nasida hayol qilganlar. Yunon olimi Pifagor (era avalgi 580-500) yer shar shaklida ekanligini ilk bor asarida qayd qilgan edi. Olimning yer shakli to'g'risidagi fikrini Aristogen davom ettirgan.⁵

Eratosten Kirilskiy (eramizdan oldingi II asr) ilk bor yer shari radiusiga aniqlik lap kiritgan. XVII-XVIII asr (1643-1727) ijod qilgan I. Nyuton yer shar shaklida emasligini isbot qilgan. Olim fikriga ko'ra, yer o'z o'qi atrofida aulangan Yer yuzasi atmosfer, gidrosfera, biosfera va litosferalar.

Ustyurt platosi Shaxpaxta xavzasi xududlari odamzot tomonidan ashel davri quyi bosqichlari o'zlashtirilgani bois, ular tabiat sir sanoatlari bilan tanishishga, ularga bo'lgan ilk ekologik bilimlari vujudga kelgan(3).

Shu tariqa O'zbekiston xududi geomorfologiyasini tog', tog' tizmalari va tekisliklar namoyon qilib, o'ziga xos georafik muxit, ekologik xolati mavjud bo'lib, o'rnashib olgan ilk odamzotni ilk ekologik bilimi asosida tabiat xodisalar mohiyatini anglab borgan, Bu jarayon davom etgan. Arxeologik adabiyatlar qayd qilingabn

¹⁰ Исламов У. И, Тимофесов В.И. Культура каменного века Центральной Ферганы-Ташкент.Фан,1986.С.5-30

¹¹ Исламов.У.И.Древнейшая пещерная стоянка Селунгур Ферганской долине//.- М, Наука, 1990,- С. 115-126

¹² Касимов.М.Р.Многослойная палеолитическая стоянка Кульбулак в Узбекистане -М, Наука, 1972, МИА,№185.- 216 с

ma'lumotlarga ko'ra, O'zbekiston xududlarda ashel' davri adamlarning avlodlari tabiat moslashib, mavjud bo'lgan antropagen landshaft asosida o'z ekologik bilimini, tabiiy-iqtisodiymanbalarni o'z landshaftlariga xizmat qiladigan jarayonida uning cheklanganligi xam o'z doirasida bilimga ega bo'lishgan. Mil avv XII-VII ming yillikdan boshlab tabiiy harakatning ko'tarilishi munosabati bilan Buyuk muzligi munosabati bilan geografik kenglikni qamrob olgan xududda paleografik va paleoekologik qulay vaziyat vujudga kelgan. Bu esa keng tekislikda ko'p sonli xavzalar, botiqlar atroflari mayda maysalarning vujudga kelishi turli-tuman xayvonat dunyosikengaygan, issiq talab hayvonlar olami ustunlik qilishi boshlangan Sovuqtalab jonlar esa shimoliy tamon siljaylashganlar. Muayan xududlarda aholi sini miqdori oshganligi, ekologik vaziyat qaltis bo'lgani bois, faoliyat olib brogan ovchilarning bir guruxi vujudga kelgan tabiiy shimoliy xududlarga kelib joylashib, tabiat va zamin mubozatini saqlab qolishga harakat qilgan bo'lsa, keying davrda insiniyatning tabiatga zaminga bo'lgan munosaba tnojibiy mazmunga ega bo'lgan.

Mavzu bo'yicha nazorat savollari

1. Jamiyat Ekologiyani tarixiy o'rni
2. Ekologiya fani vujudga kelishga bo'lgan shart- shaoitlar.
3. Inson ekologiyasi mazmun va mohiyati tahlili.
4. Inson va ekologiya o'rganishda aloqadorlik shart-sharoitlar
5. Inson faoliyati va zamin tabiiy bo'limlari o'rtasidagi munosabatlar.
6. Tabiiy boyliklarning zaminda cheklanganlik masalari.
7. Antropagenez jarayoni masalalari to'g'rida.
8. Ekologik muommalarning vujudga kelishi sabablari va oqibatlar.
9. Insoniyatning Ekologiyagaqilgan tasiri kuchayishi va uning oqibatlar.
10. Insonning tabiatda o'rni masalasiga aniqliklar kiritish.

Mustaqil ishlar mavzulari:

1. Zamin tarixiga mansub tadqiqotchilar asarlalari to'g'risidama'lumotlarni yoritish.
2. Zaminning geologic tarixini davrlashtirish masalari/
3. Yer geologiyasining kaynazoy erasigacha bo'lgan tarixiga oid ma'lumotlar

- 4.Kaynazoy erasi uchlamchi davrida yuz bergan o'zgarishlar.
- 5.Kaynazoy erasining to'rtlamchi davrida ro'y bergan buyuk o'zgarishlar.
- 6.To'rtlamchi davrda subtronik xududlar to'g'risida ma'lumotlar
- 7.Uchinchi bosqich ohiri – to'rtlamchi bosqich boshlarida hayvonat dunyosi vakillari
8. Odamsimon maymunlar to'g'risida ma'lumotlar
- 9.Qadimgi tosh davrining qaysi bosqichida hozirgi odamlar faoliyat olib borganligi to'g'risida ma'lumotlar
- 10 Ekologiya tushunchasi masalasiga oid mulohazalar.

Test savollari.

- 1.Ekologiya atamasi qaysi xalq tilidan olingan?
 - A. nemis
 - B.fransuz
 - C.rus
 - D.yunon.
- 2.Ekologiya atamasi nechanchi asrdan fanga kirib keldi?
 - A.mill avv VI-V asr
 - B.XV asr oxiri
 - C.XIX asr
 - D. XIX asrda ikkinchi yarmi.
- 3.Aristotol dunyoning paydo bo'lishida fikri bu.
 - A.Tabiat mavjud bir biri bilan bog'liq.
 - B.Tabiat quyosh bilan bog'liq/
 - C.Tabiat o'simlik bilan bog'liq
 - D.B.C
- 4.Aristotel .. Teofrast-Ereziyening o'simlik dunyosuni necha shakllarga ajratgan?
 - A.daraxtsimon chakalaksimon
 - B.daraxtsimon, bo'tasimon va o'tsimon
 - C. Bargi maydasimon va yiriksimon
 - D.ajratmagan.
5. Al-Xorazmiy qaysi asarida hayvonat va o'simlik dunyosi, Tabiiy resurslari qayd qilingan?
 - A.Dunyo olami
 - B.kitob surat ui-arz
 - C.Geodeziya

D.Al-jabr.

6.Gippakrat inson sog'ligiga zarurligini nimalarni asos qilib qayd qilgan edi?

A.oziq-ovqat maxsulotlari

B. suv, havo va geografiya o'rin

C.hayvon go'shtlari

D.A.C

7.Abu Rayhon Beruniy yer yuzida o'zgarishlar bo'lishiga sabablarini qayd qilingan. Bular?

a.tabiatda shamollari

b.O'simlik

c.Hayvonat

d.B.C

8.Zamin sathida yuz bergan o'zgarishlarga manba bu?

A.daryolar ko'llar

B.ko'llar

C.o'simlik va hayvonat dunyosi

D.yer qobig'i

9.Abu Ali Ibn Sinoning qaysi asarida botanika, zoologiya, geologiya va atrof muhit to'g'risida keng ma'lumotlar o'rin olgan

A.Kitob al-uzr

B.Kitob-al-ac

C.Kitob-ash-shuoro

D.A.B.

10.Zaxriddin Muhammad Boburning qaysi asarida,tabiat,o'simliklar dunyosining salomatlikda katta ahamiyat kasb etishi qayd qilgan edi?

A.Farg'ona tarixi

B.Axsikent tarixi

C.Boburnoma

D.Umarshayx tarixi

Glossariy

Ekologiya-yunoncha yashash joyi, oziqlanish makoni Tabiat butun zaminni o'rab olgan olam.

Antropagen- To'rtlamchi Sistema

Atropagenez-Antropogen-odam genez-kelib chiqish

Zinjantrop va krizinjantrop-ish bilarmon odam.

Avtralopitek- odamsimon maymunlar

Selung'ur- Ashel davri Farg'ona vodiysi g'or makon.
Kul'buloq-Toshkent viloyati Axangoron vodiysi Kul'buloq ,buloq
soxilidagi ochiq makon nomi
Uchtut,Ijond,Vaush- Nurota tog' tizmasi manzilgohlari/
Esen2/3.Qoraquduq –Ustyurt xududida Shaxpaxta xavzasi
Arxontroplar-qadimgi odamlarning umumiy nomlanishi.
Adaptasiya-tirik organizmlarning tevarak-atrofiga moslashish.
Antropologiya- Inson haqidagi fan

Foydalangan adabiyotlar ro'yhati

1. Margon L.G. Drevniy obshestva. L. Nauka, 1984.
2. Равдоникис А. История кервобыйие обществ .И.Л.
3. Алексеев В.П. Першиц А.И История первобытного общест
М. Ввыпшая школе. 2011
4. История первобытного обществе М. Высшая школе 1983.
5. Виноградов А.В. Неолитические памятники
Хоразма \\МХЭ,-М, Наука, №8. 1962.
6. Гулямов М.Г. Исламов Ч, Аскарлов А. Первобытная культуре
и возни..... Орааеного зельедения в низовьях Зеравшана.
Тошкент, 1966.
7. Исламов У.И. Тимофеев В.И. Культурапаменного века
центральное фергане-Тошкент, 1986.
8. Касымов М.Р. Многослойная палеолитичекая стьена
Кульбулак в Узбекистане. МИА, № 185, 1972
9. Энциклопедический словарь, Т-1, м. 1953
10. Фаткуллаев Г.А., Хусанов С-Т. Тарихий ва палеонтология
асослари. ТАСБWT маркази, 2004.
11. Эгамбердиев Р. Эшчанов Р Экология асослари. Тошкент,
2004.
12. Баратов П. Табиатни мухофаза килиш. Тошкент
Укитувчи, 1991
13. Баратов П. Узбекистоннинг табиий географияси. Т-
Укитувчи, 1996.
14. Гуломов. П.Н География ва табиатдан фойдаланиш. Т.
Укитувчи. 1985.
15. Рафиков А. Табиатдаги экологик мувозанат. Т. 1990
16. Тухитаев А. Хамидов А. Экология асослари ва табиатни
мухофаза килиш Тошкент, Укитувчи. 1994.
17. Эгамбердиев Р. Хусаинов Б. Инсон экологияси ва
Амударёнинг куйи окимидаги ахолининг саломатлиги. Урганч,
1985 .
18. Эгамбердиев Р. Экология. Т- Узбекистон, 1993.
19. Отажанов И.Ш. Куйи Амударё минтакаси экологик
вазият ва унинг ижтимоий окибатлари// Куйи Амударё
региони ижтимоий -иктисодий муаммоларнинг географик

ечимлари // Республика илмий амалий конференция материаллари, - Урганч, 2010, Ғ.

20. Камолов Л, Камолова Н.П. Қуйи Амударё худудида ижтимоий-экология вазият ва унинг оқибатлари, айрим ечимлари ҳақида мулохоза // Қуйи Амударё региони ижтимоий-иқтисодий муоммоларнинг географик ечимлари// Республика илмий- амалий анжуман материаллари – Урганч.2010

21. Собиров Қ. Жанубий Оролбўйи пасттекислигида антропоген ландшафт ва табиий худудлар// "Қорақалпоғистонда археология иқлимнинг жетискенликлари" атамасиндаги республикалик илимий –эмелий конференцияси материаллари –Нукус,2019

22. Собиров Қ., Нуруллаева, Матчанов Ж, Ибтидоий жамият тарихи (ўқув-услубий қўлланма) Урганч 2014.

23. Абдуллаев Ў, Маткаримов Х. Тош даври худудларини ўзлаштириш жараёни ва хўжалик- маданий тиллари// Марказий Осиёда тарихий-маданий вилоятларнинг шаклланиши ва этник географияси Ёуобьолори.-Тошкент, "Ўқитувчи", 2020

Quranboy SOBIROV, Inobat USMANOVA

PALEOEKOLOGIYA VA SIVILIZATSIYA DINAMIKASI

Uslubiy qo'llanma

<i>Muharrir:</i>	<i>A. Qalandarov</i>
<i>Texnik muharrir:</i>	<i>G. Samiyeva</i>
<i>Musahhih:</i>	<i>Sh. Qahhorov</i>
<i>Sahifalovchi:</i>	<i>M. Bafoyeva</i>

Nashriyot litsenziyasi AI № 178. 08.12.2010. Original-maketdan bosishga ruxsat etildi: 01.08.2022. Bichimi 60x84. Kegli 16 shponli. «Times New Roman» garn. Ofset bosma usulida bosildi. Ofset bosma qog`ozi. Bosma tobog`i 2,0. Adadi 100. Buyurtma №406.

“Sadriddin Salim Buxoriy” MCHJ
“Durdona” nashriyoti: Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko`chasi, 11-uy.
Bahosi kelishilgan narxda.

“Sadriddin Salim Buxoriy” MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko`chasi, 11-uy. Tel.: 0(365) 221-26-45